

Budai Balogh Tibor (1974) régész, az Aquincumi Múzeum munkatársa.

Legutóbbi írása az Ókorban: *Iam pridem Syrus in Danuvium defluxit Orontes? Az Aquincum-polgárvárosi szír városnegyed körüli tényekről és tévhitekről* (2011/3).

Imperium sine fine

Az expanziós ideológia császárkori perspektívái

Budai Balogh Tibor

Minden birodalom létrejötté sikertörténet. A siker fenntarthatóságába vetett hit pedig az örökké fennmaradó birodalom eszméjének táplálója. A római „imperialista” ideológia a végtelenség fogalmát ráadásul nemcsak időbeli, hanem térbeli követelménnyé is tette. Az idea adaptáció, III. Alexandros (Nagy Sándor) világhódító törekvéseinek rezonanciája, amely szerint az ismert világ, az *orbis terrarum* meghódítható, és az értéktelen külső területek kliensi függésbe hozásának apró engedményével meg is hódítandó. A birodalmi ideológia alapvetése, a vergiliusi *imperium sine fine* nem üres propagandaszólam volt.¹ Róma a Kr. e. 2. század közepére a mediterrán térség nagyhatalmává vált. A hódító gépezet a következő évszázad folyamán sem lankadt, a késő köztársaságkor nagyformátumú hadvezér-politikusai a római világ határait egyre kijebb tolták a szélrózsa minden irányában. A római fegyverek legyőzhetetlenségébe vetett hitet még a hanyatló köztársaság értékválsága sem kezdte ki.

1. kép. Augustus (Kr. e. 27 – Kr. u. 14) mellszobra. Glyptothek, München

Augustus és a birodalom határvégei: menni vagy maradni?

Octavianus-Augustus külpolitikája kezdetben a köztársaságkori hadvezérelődők által kitaposott ösvényen haladt. Nagy Sándor-portréval díszített pecsétgyűrűje is híven kifejezte készségét a nagy példakép utánzására, sőt teljesítményének túlszárnyalására. Az *imitatio* és *aemulatio Alexandri* mentén haladó külpolitikái irányvonal azonban már a Kr. e. 20-as években lényeges módosuláson ment keresztül. Az új, augustusi koncepció már elmarasztalta Alexandrost, amiért az új hódításoknak alárendelte a birodalomszervezés fontosságát.² Talán az új, Augustus-arcúval díszített pecsétgyűrű bevezetése is az alexandrosi hagyomány feladását szimbolizálta, bár a gyűrűcserével kapcsolatban más vélemények is felmerültek.³ Az ellenben biztosnak látszik, hogy a birodalomszervezés hódításokkal szembeni prioritásának megfogalmazása a parthus állam erejének reális felméréséből fakadt.

Miközben nyugaton a birodalomépítés „köztársaságkori” merdében haladt tovább, a keletpolitika homlokterébe az anatóliai és levantei térség szövetséges államainak provinciává szervezése került. Anatólia provinciákból és klienskirályságokból álló egyes struktúrájának homogenizálását, vagyis a közvetlen római uralom fokozatos kiterjesztését az Euphratésig a keleti irányú terjeszkedést elzáró és az Armenia feletti korlátlan római felügyeletet veszélyeztető Parthus Birodalommal szembeni távlati háború előkészítése motiválta.

A hellénisztikus kliensállamok felszámolását és birodalomba tagolását a római–parthus kapcsolatok hullámválása ütemezte.⁴ A folyamat, amely lényegében véve Galatia és csatolt részeinek

2. kép. A Bononiából (Bologna) származó M. Caelius sírsztéléje (CIL XIII 8648 = CSIR D III.1, no. 1). A legio XVIII centuriója a Varus-féle háborúban esett el. A sírsztélé katonai kitüntetések összességével, rangjelző izompáncélban és pálcával ábrázolja. Késő Augustus-kor. Rheinisches Landesmuseum, Bonn

szuperprovinciává érlelését célozta, a kapcsolatok elmérgesedésével mindig felgyorsult, Róma diplomáciai sikereit követően pedig lefékeződött. Az elnyújtott eseménysor végére Vespasianus tett pontot uralkodása elején.

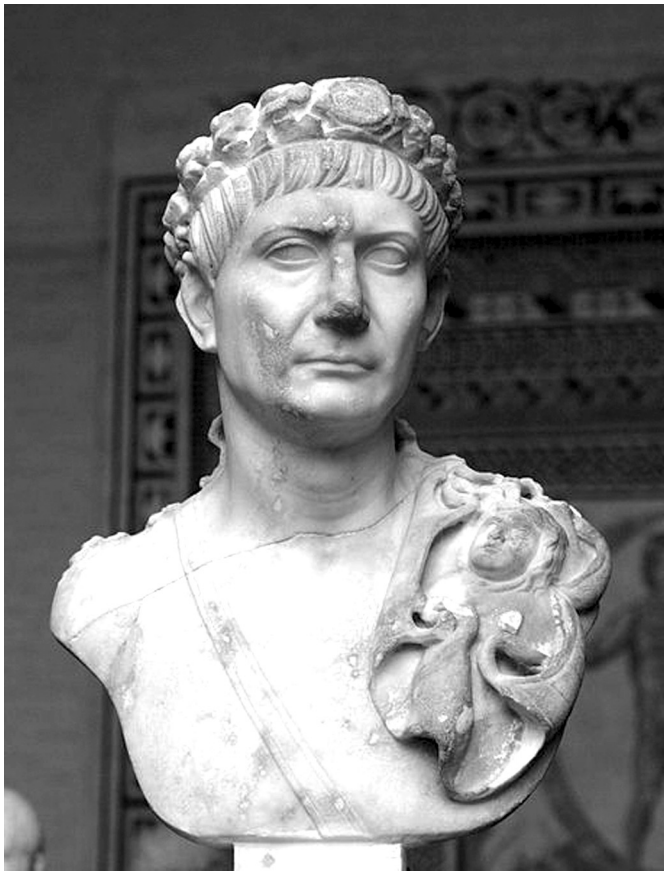
Augustus nyugati hódításaival és a keleti klienskirályságok egy részének provinciává szervezésével jelentős mértékben kiszélesítette a birodalom határait. A római állam azonban túlságosan gyorsan növekedett, így az öreg császárnak még kellett érnie a római uralom váratlan összeomlását a Rajna és Elba közötti területen. P. Quinctilius Varus három legiót és nyolc segédcsapatot felemészítő veresége a *saltus Teutoburgensis* területén (Kr. u. 9) okkal sokkolta Augustust. A fejét ajtófélfába verdeső öreg princeps képe⁵ és a határok közötti megmaradásra buzdító, postumus augustusi jó tanács (*consilium coercendi intra terminos imperii*)⁶ nem magától értetődő összekapcsolása vezette a kutatást arra a következtetésre, hogy Augustus, okulva a Rajnán túli eseményekből, élete végén feladta a további expanzív törekvéseket. Az intellektuális tartalmának illetően értelmezését azonban problematikusnak teszi az, hogy Augustus a *clades Variana* után is kitarított korábbi Germania-politikájára mellett, a *status quo ante* helyreállítása érdekében a birodalmi haderő közel egyharmadát vonta össze a Rajnánál, a főparancsnokságot pedig a tapasztalt, komoly terepismerettel rendelkező Tiberiusra bízta. A Róma-ellenes koalícióval folytatott háborút Augustus halála után Germanicus még közel három éven keresztül irányította. Végül belpoli-

tikai problémák, a thrák klienskirályságokban uralkodó feszült helyzet és a Parthus Birodalommal újfent elmérgesedő viszony vezetett a háború befejezéséhez. Ez azonban már Tiberius döntése volt.⁷ Augustus következetes Germania-politikája miatt már korábban felmerült, hogy a Tacitus által említett *termini* nem az összbirodalmi határokat, még csak nem is a Rajnát, hanem az Elba vagy az Euphratés folyását takarja.⁸ Augustus Alexandrosszal szemben megfogalmazott kritikája és Tiberius későbbi birodalom szervezési tevékenysége ugyanakkor azt a lehetőséget is felveti, hogy a „határok közötti megmaradás” tanácsa csupán tacitusi félinformáció, amelynek hiányzó részét a meghódított területek konszolidációjának prioritásait hangsúlyozza a jövőbeni mindenáron terjeszkedéssel szemben.⁹

Az mindenesetre tény, hogy Augustus utódai nem a *consilium* szellemében jártak el, hanem az első princeps által a birodalom két felére előirányzott külpolitikai irányvonalat követték. Keleten folytatódott a klienskirályságok felszámolása és a harc Armenia felügyeletéért. A Caius és Claudius kori visszalépéseket követően Vespasianus ismételten napirendre tűzte a keleti határhoz vezető megerősítést. Galatia és Cappadocia újraegyesült egy *consularis* rangú helytartó kormányzása alatt (70/71), majd a közép- és kelet-anatóliai szuperprovincia egy év múlva tovább bővült Armenia Minor területével. 72-ben Commagene Syria részeként végérvényesen betagozódott a birodalomba. Szórványos adatok bizonyítják a római katonai jelenlétet az akkoriban éppen Arsakida-barát Armeniát északról határoló kaukázusi királyságokban, Iberiában és Albániában.¹⁰ Róma a Fekete-tengertől a Szír-sivatagig, illetve a Kaszpi-tengerig felzárkózott Armenia és a parthus Arsakida Birodalom határára. Békeidőben Galatia-Cappadocia területén két, Syriában három legio állt készenlétben. Cilicia Tracheia maradék önállóságának 72. évi megszüntetésével az anatóliai hátsóország egésze is a provinciaszervezet részévé vált. A Vespasianus-féle rendezés Traianus parthus háborújáig (114–117) érvényben maradt.

Nyugaton elsősorban Claudius révén folytatódott a katonai hódítások. Nero 64-ben klienskirályságból provinciává alakította Alpes Cottiaet, ezzel a tartományszervezés a birodalom nyugati felében lezárult. Az utódokra a meglévő tartományok határainak kiigazítása maradt.

Az 1. század végén trónra lépő Traianus személyében Róma végre olyan császárt ünnepelhetett, akinek minden szál összefutott a kezében ahhoz, hogy a birodalom világhódító sorsát beteljesítse. Dacia és Arabia Petraea meghódítása után (106) az Euphratésnél is beérni látszott az Augustus által megkezdett és Vespasianus által befejezett előkészítő munka gyümölcse. A 114 és 117 között zajló parthus háború során létrehozott Armenia, Assyria és Mesopotamia provinciákkal a birodalom elérte története legnagyobb kiterjedését. A pillanat azonban gyorsan elmúlt. Az újonnan megszervezett Euphratésen túli provinciákban és más keleti területeken kirobbanó lázadások hatására Hadrianus feladni kényszerült Traianus legfrissebb hódításait. Az ezzel járó népszerűtlenséget tovább fokozta az az, hogy saját uralkodása időtartamára a további hódításokról is lemondott. Miután több szakaszon fallal zárta el a római jogrend és közigazgatás alatt álló területek határára kiépült korábbi erődlánolatokat, meggyorsította azok kőbe építését, és lényegében véve véglegesítette a tartományi csapatelosztást is, úgy tűnhetett, hogy a birodalom új korszakába lépett, amelyben a védelmi szempontok játsszák a fő szerepet.

3. kép. Traianus (98–117) mellszobra.
Glyptothek, München

Hadrianus: törés vagy folytonosság?

Hadrianus uralkodása nem jelent éles cezúrát a római hadtörténetben. Bár felfüggesztette az expanzív külpolitikát, a végtelen birodalomról ő sem mondott le. Armeniát illető politikájában visszatért az augustusi koncepcióhoz, a Róma-barát királyon keresztül érdekérvényesítéshez, de csendes fenyegetésként kliensi viszonyba vonta az Armeniát északról határoló kaukázusi Iberiát. Mezopotámia területéről kivonta ugyan a csapatokat, de az Euphratésen túli kisállamok (Osrhoene, Mesene) kliensi kapcsolata révén fenntartotta Róma közvetett uralmát és a jövőbeni offenzíva lehetőségét.¹¹ E politika tette később lehetővé Lucius Verus és Avidius Cassius számára, hogy az észak-mezopotámiai Chaboras (Khabur) folyó mentén katonai csapatokat helyezzenek el. Ebből a helyzetből (Dillemann kifejezésével: az „occupation sans annexion” állapotból) sarjadtak ki később Septimius Severus Észak-Mezopotámiát érintő provinciaalapítási törekvései is.¹²

Hadrianus a birodalmi igazgatás alatt álló területek határvonalának definiálásával sem vezetett be lényegi újítást, intézkedései szervesen illeszkedtek a császárkor eleje óta gyűrűző folyamatokba. A késő köztársaságkorban az expanzió folyamatosan nyitott lehetősége miatt a birodalom peremvidékén és előterében húzóódó, széles és könnyen változó földrajzi övezet jelentette a határt, külön meghúzott demarkációs vonal nélkül. A hadsereg a birodalomból kivezett hadiutak mentén állomásozott. Az eredetileg a városi territóriumok kimért földterületet felosztó utakat takaró *limes* fogalma a császárkorban bővült ki a „hadiút” jelentéssel; később a határovezeteket átszelő és összekötő felvonulási utakról nyerte az egész határzóna a *li-*

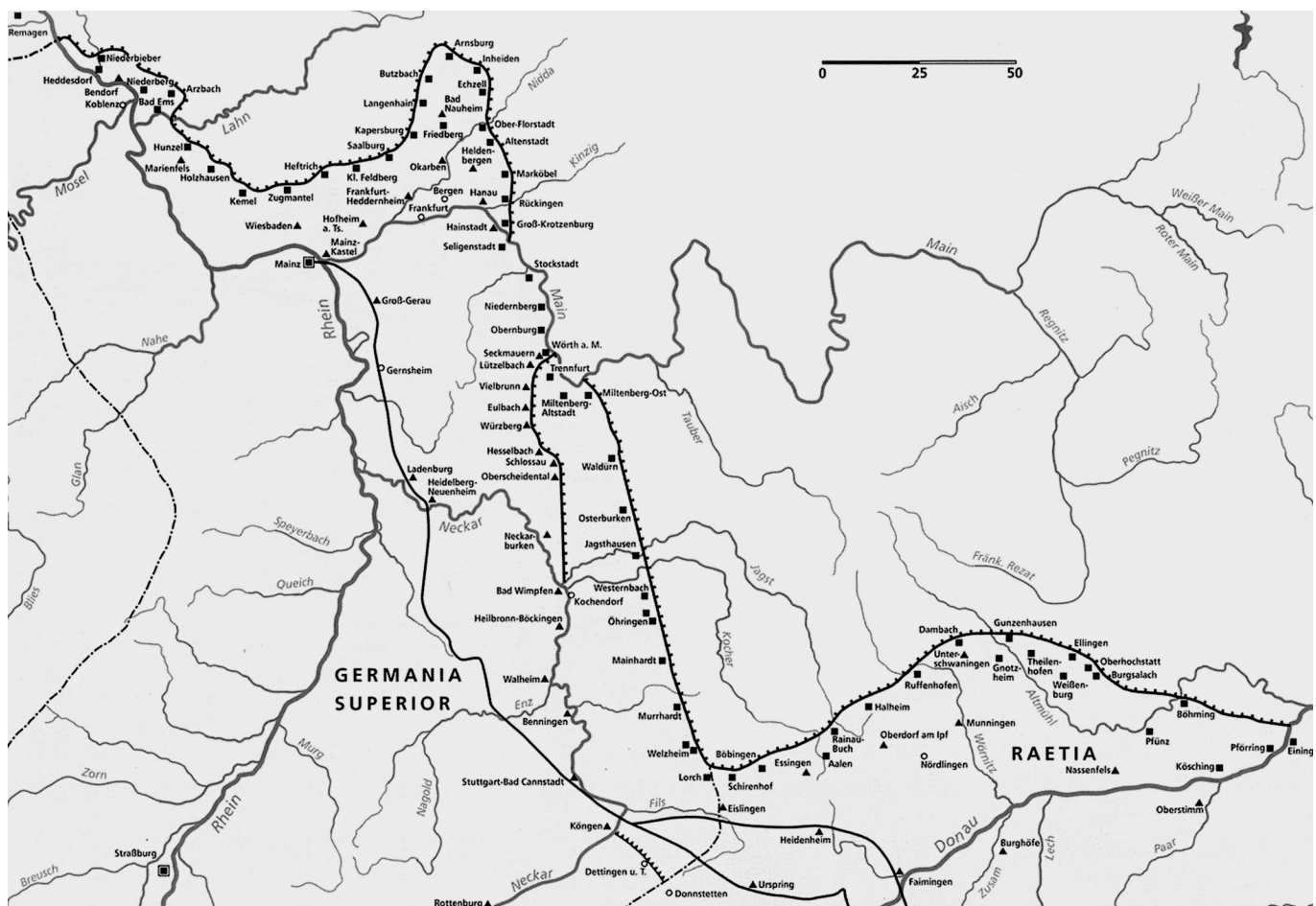
4. kép. A Római Birodalom legnagyobb kiterjedése idején

5. kép. Hadrianus (117–138) mellszobra. Musei Capitolini, Roma

mes elnevezést. Az expanziót a 3. század középső harmadától felváltó védekező stratégia az idő múlásával egy mind pontosabban definiált és fizikai valóságában egyre markánsabban jelölt, defenzív választóvonalat vont a birodalom köré. A *limes* fogalma ettől kezdve fokozatosan összekapcsolódott a határövezet legkarakteresebb jelenségével, a katonai demarkációs vonallal.¹³

A kora császárkortól kezdve a hódítási folyamat érezhetően lelassult. Az expanzió hosszabb szüneteiben az aktuális határövezeteket átszelő hadiutak mentén körvonalazódní kezdett a római jogrend és közigazgatás alá eső birodalmi területek és a meghódítatlan, de római fennhatóság alatt élő (vagy legalábbis így tekintett) népek földjei között húzódó, adminisztratív választóvonal képe.¹⁴ A raetiai Duna-parton a felvonulási út biztosítására a késő Tiberius-Claudius-kortól kezdve épült ki a legkorábbi ismert erődláncolat.¹⁵ Az expanzió újabb hullámain a katonai határvonal a Flavius-korban átlépte a Dunát, majd Antoninus alatt elérte legészakibb fekvését. A felső-germaniai határszakaszon is folytatódott a sikeres előnyomulás kelet felé. A rajnai és dunai hadseregszámok közötti összeköttetés zavartalan működését volt hivatott biztosítani a Vespasianus által lefektetett Argentorate (Strasbourg) – Arae Flaviae (Rottweil) közötti, majd később a Dunáig meghosszabbított erődített útvonal. Domitianus kezdte meg a Rajnán túli „Wetterau”- és „Taunuslimes” erődláncolatának kiépítését, amelyet Traianus fejezett be, majd dél felé az ugyancsak mes-

6. kép. A felső-germaniai–raetiai limes (kb. 158 – kb. 260)

terséges „Odenwaldlimes”, illetve a „Neckar”- és „Alblimes” létrehozásával lezárta a felső-germaniai határ addig még nyitott szakaszát.¹⁶ Antoninus uralkodása vége felé (155 körül) a felső-germaniai határ Majnától délre eső szakasza 20-30 kilométerrel keletebbre tolódott, kiépült az ugyancsak mesterséges „Vordererlimes”. Domitianus Britannia határát egészen a Skótfelföldig terjesztette ki, a 85 és 105 közötti időszak azonban az észak-angliai Stanegate vonalától északra eső területek fokozatos kiürítését hozta. Traianus a Luguvalium (Carlisle) és Corstopitum (Corbridge) között futó Stanegate hadiút mentén jelölte ki az erődlánccal megerősített határt,¹⁷ és elrendelte a három britanniai legio, valamint számos auxiliáris csapat táborának kőbe építését.¹⁸ Hadrianus továbbvitte a mozgásban lévő folyamatokat, a Stanegate-től északra megépült a Fal (Vallum Aelium?), Felső-Germaniában pedig az összefüggő „Limespalisade”.¹⁹ A katonai táborok kőből építése más tartományokban, így Pannoniában is megkezdődött az 1. század végén. A program Hadrianus alatt folytatódott, de sok esetben csak Commodus uralkodása alatt jutott el a végkifejletig.²⁰ Észak-Afrikában Augustus óta folyamatos, bár lassú expanzió zajlott a mai Kelet-Algéria elősivatagos területei, Délkelet-Tunézia, valamint az Aures-hegység nyugati lába felé. A gyakran elmosódott határvonalat bizonyos szakaszokon a Flaviusok és Traianus által kiépített hadiutak, völgyzáró falak (*clausurae*) konkretizálták, megelőlegezve a *fossatum Africae* árokkal és fallal védett erődlánccolatának Hadrianus-kori periódusait is.

Az európai kontinentális birodalomrész későbbi fejlődése szempontjából lényeges momentumnak bizonyult, amikor Domitianus a dunai háborúk (85–92) folyamán felzárkóztatta a legiókat²¹ és a segédcsoportok zömét Pannonia határára, miáltal a később általánossá váló lineáris csapatelrendezés mintaterületévé alakította a még osztatlan provinciát. (Keleten hasonló elrendezéssel csak az Euphratés középső folyása mentén lehet találkozni.) A csapatok felzárkóztatása a határokhöz Traianus uralkodása alatt befejeződött, Hadrianusra e téren a folyamat lezárása, a csapatok – kevés kivételtől eltekintve – végleges elrendezése maradt.

A birodalom határainak állandósulása, a csapattáborok fokozatos kőbe építése vagy a felső-germaniai palisádállítás a látszat ellenére sem jelentett paradigmaváltást, a római hadsereg nem vesztette el offenzív jellegét, egyszerűen a hódítás célterületei fogytak el. A határok kiépülése ily módon inkább a Rómától minél messzebb elhelyezendő hadsereg tartósnak ígérkező állomásoztatásával, semmint a védelmi megfontolások előtérbe kerülésével függött össze. Ennek megfelelően a mérföldenként átjáróval ellátott Hadrianus-fal, a nem összefüggő *fossatum Africae* korabeli szakaszai vagy az Arabia provincia határának tekintett karavánút nem védvonalként, hanem jól látható kulturális, közigazgatási és vámhatárként működött az *orbis Romanus*, valamint a birodalmon kívül élők között. A határ nem elválasztott, hanem összekötött, két világ állandósult találkozhelyéül szolgált. A római katonaság a legális határ- és kereskedelmi forgalmat ellenőrizte, meghatározott pontokon gondoskodott a vámstedésről.²² A 2. századi határok offenzívára várakozó katonasága – a *clientela*-rendszer többnyire kielégítő működésének köszönhetően – nem határvédelmet, hanem határőrzési és határrendészeti feladatokat látott el. Az Aquincum–Intercisa határszakaszon Commodus által elrendelt *burgus*- és *praesidium*-lánccolat kiépítése is egyértelműen

7. kép. Commodus *burgus*- és *praesidium*-építési feliratainak egyike Dunaujvárosból (RIU 1135). 183/184-185. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

az illegális határátlépők (*latrunculi*) tevékenységének visszaszorítására irányult.²³ A felső-germaniai-raetiai limes előregedett palisádjait felváltó földsánc-árokrendszer, illetve „raetiai fal” még a 2. század végén – 3. század elején is a határelenőrzés gazdasági, és nem katonai aspektusát domborította ki.²⁴

Hadrianus külpolitikáját tehát nem a védekezés, hanem a kivárás és felkészülés határozta meg. A hadsereg fegyelmének megszilárdítása, a kiképzés javítása és a harcászati érték növelése is e koncepció részét alkotta.²⁵ A 2. századi birodalmi határok kiépítettségük fokától függetlenül továbbra is felvonulási területnek számítottak, ahonnan a jövőbeni expanzió kiindulhatott. Más kérdés, hogy Róma számára nagy léptékű és tartós területszerzés már nem adatott meg a későbbiekben (Osrhoene tekinthető egyedüli kivételnek). A védelmi koncepció azonban a növekedési képtelenség dacára is csak a késő Severus-kortól került napirendre, amikor a parthus Arsakida-dinasztia helyébe lépő agresszív, perzsa Szászánida uralkodók az északi határ mentén fenyegetően fellépő új hatalmi csoportosulásokkal egy időben súlyos külpolitikai helyzet elé állították a belső problémáktól is gyötört birodalmat, amely a továbbiakban többnyire területi integritása megőrzéséért küzdött. A védelmi szempontok felülkerekedése hosszú lefolyású, átfogó hadseregreformhoz és ezzel összefüggésben a demarkációs vonal, illetve a mélységi védelmi szisztéma bevezetésével a teljes határvonal képének számottevő mértékű fizikai átalakulásához vezetett. A késő római és Hadrianus-kori határvonal képének összevetéséből, a katonai táborok építészetének karakteres változásaiból újfent nyilvánvalóvá válik, hogy a 2. századi adminisztratív határ a római kortársak szemében nem számított defenzív vonalnak. A késő római Hadrianus-életrajz írójának megállapítása, amely szerint a császár a (felső-germaniai) határon épített, egyébként csekély harcászati értékkel bíró palisádokkal a barbár népek távoltartását biztosította (*barbaros separavit*), nem egyéb, mint a 4. századi állapotok kritikátlan visszavetítése, a *Historia Augusta* számos anakronizmusának egyike.²⁶ Összességében elmondható, hogy Hadrianus kül- és határpolitikájában a folytonosságot testesítette meg. Törésről egyedül az expanzió tudatos felfüggesztése kapcsán érdemes beszélni. Döntésével, a *propagatio imperii* és az *imperium sine fine* ideológia pihentetésével nemcsak alattvalói ellenszenvét vívta ki, de ráadásként az utókortól megkapta „a védekezésre berendezkedő császár” skatulyáját is. Pedig Hadrianus egyszerűen csak

8. kép. Staffordshire moorlands patera.

Sárgaréz ötvözetből készített serpenyő türkiz, piros, kék és sárga email berakással. A felirat első fele négy, a Hadrianus-fal mentén elhelyezett tábornokot említi. A RIGORE VALI AELI DRACONIS olvasatú második rész többféle értelmezésre is lehetőséget nyújt, az sem kizárt, hogy ebben a fal eredeti neve – Vallum Aelium – ismerhető fel. 2–3. század, British Museum, London

felismerte, hogy minden irányban lezárultak a tartós sikerrel kecsegtető hódítási lehetőségek, költséges látszathódítással pedig nem kedveskedett Róma győzelmi hírekre szomjazó népének, ahogyan azt utódja, Antoninus értéktelen britanniai területszerzésével – a békesség kedvéért – megtette. Az ugyancsak expanzióellenes Antoninus érdektelenségére különben jellemző, hogy még jelképes részvételével sem járult hozzá a nevével fémjelzett győzelemhez, nem úgy, mint a száz évvel korábban bő kéthetes britanniai felvonulást tartó Claudius.

A birodalom növekedése az 1. század végére tagadhatatlanul megtorpant. Nyugaton már a világhódításra kész Traianus sem talált megfelelő célterületet, keleti hódításai pedig eleve magukban hordozták a gyors összeomlás lehetőségét. Traianus katonai eredményei ugyanakkor ékesen bizonyítják, hogy a probléma nem a hódító gépezetben lépett fel. Annyi történt csak, hogy Róma terjeszkedése során eljutott arra a pontra, amelyen túl a sikeres (tartós) hódításhoz szükséges feltételrendszer már nem állt fenn. Az expanzió megfeneklésének elsődleges okai nem a hadseregen belül, nem is a külső ellenség erejében vagy harcmodorában keresendők, még csak nem is a politikaformáló személyiségek szeszélyes döntéseiből, hanem azoktól független ökológiai, gazdasági és társadalmi tényezők összefonódásából vezethetők le.

A körülmények szorításában – az expanzió vége

Bár a római császárok hivatalosan sosem mondtak le az expanzióról, a hódítások kora a középső császárkorban végérvényesen lezárult. A görög származású értelmiségiek saját kulturális alapú világszemléletük igazolását látták abban, hogy Róma terjeszkedése megállt az értéktelen, barbaricum területek határán, és hogy a császárok fallal védelmezték a civilizált világot magába foglaló birodalmat.²⁷ Aelius Aristides, az ünnepektől szónok, vagy az állami adminisztrációban *procurator Augusti* rangban szolgáló Appianosz görögös világszemléletén túl iga-

zolni igyekezett Hadrianus és Antoninus expanzióellenes külpolitikájának jogosságát is, de a határok közé zárt birodalom méltatásának aulikus mellézköngéje mögött valóban megsejtették Róma növekedési problémáinak eredőit. Hangjuk mindezzel együtt disszonánsnak hatott a továbbra is a világóceán által határolt birodalomról álmódó rómaiak fülében, még annak ellenére is, hogy a földrajzi ismeretek rohamos gyarapodása kezdte nyilvánvalóvá tenni az *imperium sine fine* illuzórikus voltát.

A fokozatosan kimúló expanziós politika hátterére a modern kutatás különböző magyarázatokat kínál.²⁸ A legkorábbi értelmezési kísérletek katonai-stratégiai szempontból vizsgálták a jelenséget. A *grand strategy* elmélete²⁹ szerint a birodalom Augustus korára elérte optimális méretét, amelynek határait tudományos igénnyel, a topográfiai viszonyok figyelembevételével állapították meg. Stratégiai szempontból megfelelő határnak nyugaton az Óceán, északon a Rajna és Duna, keleten az Euphratés és a Szír-sivatag, délen pedig a Szahara kínálkozott. Az ideálisnak tekintett határokon túli terjeszkedés stratégiai szempontból indokolatlan volt, ezért minden további hódító törekvés, Britannia, Dacia vagy az Euphratésen túli területek megszállása csupán egyes császárok deviáns magatartásaként értékelhető. A statikusságra törekvést feltételező *grand strategy* elmélet azonban teljességgel szembe megy a dinamikus, csak átmeneti határokat elismerő *imperium sine fine* ideológiával. Ráadásul az egységes birodalmi stratégia létezését semmiféle korabeli adat sem támasztja alá, éppen ellenkezőleg, a határok fizikai megjelenésében tapasztalható különbségek is arra mutatnak, hogy legfeljebb területenként változó, helyi viszonyokra adaptált és pragmatikus „kis stratégiákról” érdemes beszélni.

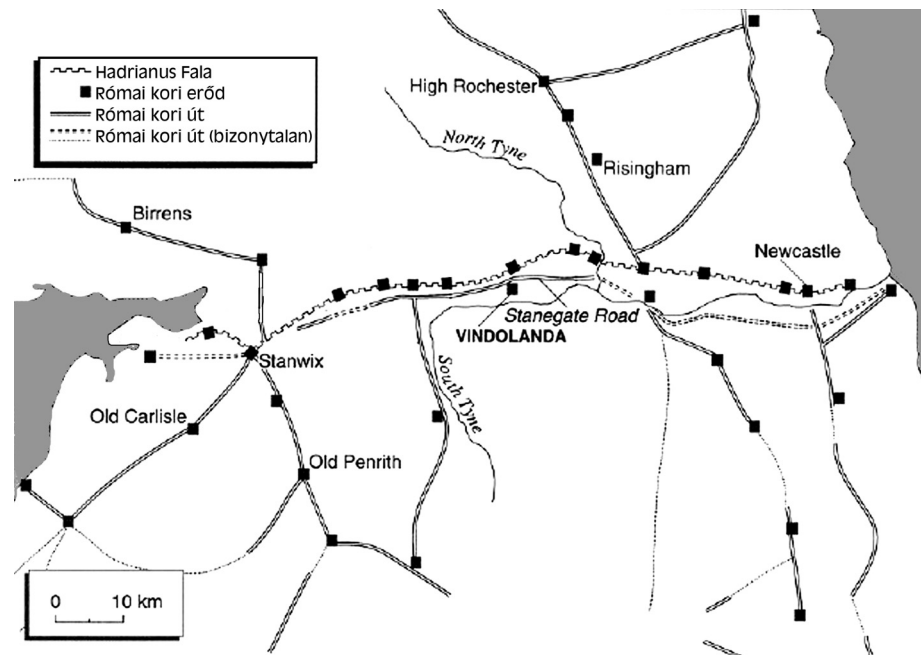
A modern kori határértelmezést is visszavetítő *grand strategy* antitézise a másik szélsőséget képviselő elmélet, amely a határok helyének meghúzását mindenféle elmélyült stratégiától mentesnek tekinti.³⁰ A *grand strategy* és a stratégiatagadó elmélet egyformán a tüneti jegyek katonai szempontú kiértékelésére törekszik anélkül, hogy a miérre kielégítő választ nyújtana. A mára mérvadóvá váló vélemények szerint azonban több, a politikai döntéshozók akaratától független tényező, illetve azok egymásba fonódása támasztott objektív akadályokat a teljes *oikumenét* egyesíteni kívánó törekvések elé.³¹

A római hódítások sikere és tartós volta mindig is a meghódítandó terület ökológiai, társadalmi és gazdasági adottságain múlott. A Mediterráneum államai és régiói a maguk fejlett városhálózatán alapuló, jól szervezett gazdasági és társadalmi struktúráikkal képesek voltak gyorsan idomulni a római adminisztratív és szociális rendszerhez, így a hódítást gyors konszolidáció követhette. Nyugaton a tengerparti görög és föníciai alapítású városokat elhagyva már új helyzet állt elő. A kelta kultúrkörben az előrenyomulás valamelyest lelassult, de a mediterrán világtól független, belső fejlődés során kialakuló városok,³² városias települések hálózata és gazdasági modellje, a pénzforgalom ismerete még mindig megfelelő alapot kínált az akkulturációra, a római társadalmi struktúrák és közigazgatás bevezetésére. A hódítások tartós sikere azonban nemcsak a gazdasági és társadalmi modellek szerkezeti hasonlóságán, hanem jelentős mértékben a legyőzött népek uralkodó elitjének együttműködési hajlandóságán is múlott. A legyőzöttek asszimilációja és integrációja nélkül ugyanis a sikeres hódí-

tások folytatása is ellehetlenült volna. A frissen legyőzött népek fegyvereseiből szervezett segédcsoportok kulturális missziója a korábbi évszázadok hellénisztikus hadseregeiből hazatérő kelta zsoldosok közvetítő szerepének intézményesített változatává vált. A romanizáció nyugaton kulturális felemelkedést jelentett, a rómaiává válás előnyeinek felismerése az uralkodó elit és a harcosok soraiból kiindulva lassan átírtta az egész társadalmat. A római módra igazgatott, romanizált lakosságú tartományok aztán az újraindított expanziós politika alkalmas háttérként szolgáltak.

Kis-Ázsiában és a levantei térségben a kulturális nivó magasan helyezkedett el, a helyi hellénisztikus államokban a rómaiak világához tartozás tétje az európai kultúrkörben maradás volt. Keleten a birodalom terjeszkedésének végső határát ezért az európai és perzsa kultúra befolyási övezete rajzolta ki nagyjából az Euphratés mentén, Észak-Mezopotámiában Osrhoene keleti peremén. A két birodalom határát nem stratégiai szempontok, hanem a gyökeresen eltérő társadalmi-kulturális szférák találkozására tetten demarkációs vonallá. Traianus mezopotámiai hódításait éppen azért kellett feladni, mert a sikeres annexió egyik alapfeltétele, a legyőzött társadalom együttműködési hajlandósága hiányzott a képletből. Nem véletlen, hogy a későbbiekben Septimius Severus a római uralmat már csak Észak-Mezopotámiában tudta helyreállítani, tartós eredményt pedig csak a sűrűn lakott és a hellénizmustól leginkább átitott Osrhoene területén ért el. A hódítás illetően determináltsága a szereplők megcserélésével is érvényes marad. I. Saphuhr (241–270) keleti provinciák ellen vezetett hadjáratai a 250-es években nem az expanziót, hanem kifejezetten a zsákmányszerzést célozták, miközben a dinasztiaalapító I. Ardasír (224–241) által deklarált cél, az Achaimenidák birodalmának helyreállítása, vagyis Róma ázsiai területeinek visszafoglalása megrekedt a propagandaszólamok sorai között. A megszállás utáni konszolidációra a lakosság együttműködése híján úgysem kerülhetett volna sor.

Nyugaton a kelta kultúrkör elhagyása után a rómaiak az addigiaktól merőben eltérő viszonyokkal szembesültek. A nagy intenzitású mezei csatákra és várostromokra trenírozott római hadsereg hatékonyságát paralizálta a germaniai őserdőkben folyó gerillaháború. A gerillataktika ellenszerét Róma a későbbiekben sem találta meg, elegendő Iulianus, majd Iovianus Tigri-sen túli *anabasis*ának a *clades Variana* után mintegy három és fél évszázaddal későbbi eseményeit felidézni.³³ A Rajna és Elba közötti terület provinciává szervezése végső soron az Arminius vezette koalícióban részt vevő törzsek együttműködési hajlandóságának hiányán vérzett el, de Germania Magna területének közel egészében az egyéb feltételek sem teljesültek. A városias jegyeket mutató központok hiánya, a mezőgazdasági tulajdon szétszórtsága, vagyis a végső győzelem kivívásának zálogát jelentő igazgatási és gazdasági célpontok meghatározhatatlansága kudarcra ítélte az expanzív törekvéseket. Nagy-Germania

9. kép. A Stanegate és Hadrianus fala

mellett a hasonló paraméterekkel jellemezhető Észak-Afrika félsivatagos zónájában is az elégtelen helyi adottságok miatt rekedt meg az előrenyomulás.

A sikeres expanzió a hadszíntér eltartóképességének is függvénye. Jóllehet a római hadsereg számára nem okozott logisztikai problémát a rendkívüli hosszúságú hadtápvonalak megszervezése sem, egy katonai megszállás alatt álló terület tartósan külső forrásból történő ellátása nemcsak költséges, de az annexió értelmét is megkérdőjelezi. Az elégtelen eltartó képesség klinikai esetét a mai Skócia területe szolgáltatja. Már Strabón ellenjavallotta Britannia meghódítását azzal az indoklással, hogy a kereskedelembe befolyó vámok meghaladják a megszállás után beszedhető adóbevételeket, amelyeknek jelentékeny részét a tartományi hadsereg ráadásul fel is emésztené.³⁴ A történelem később igazolta az elméleti kalkulációt. Gn. Iulius Agricola 80-ban a skót felföldig nyomult előre, a Forth és Clyde öblök között, a későbbi Antoninus-fal vonalában erődöket létesített, és valószínűleg ugyancsak ő építette ki északabbra, a Highland Boundary Fault közelében a Gask Ridge Frontiert.³⁵ A legészakibb határszakaszokat azonban 85-től kezdve fokozatosan kiürítették, és a csapatokat legkésőbb 105-re Traianus az észak-angliai Stanegate vonaláig vonta vissza. A Lowlands feladásának elsődleges okaként Domitianus dunai háborúit és Traianus daciai hadjáratait szokás megjelölni, amelyek valóban a britanniai hadseregtől szívtak el csapatokat. Ugyanakkor jelentős súllyal eshetett latba az a szempont is, hogy a skóciai hadszíntér nem tartotta el a katonaságot, amelyet ezért hadtápvonalon keresztül kellett élelmezni. A gabona-termesztésre alkalmas területek északi határa jóval délebbre, éppen a Stanegate vonalában húzódott.³⁶ Nem véletlen tehát, hogy erre a földrajzi szélességre vonták vissza később a csapatokat, és Hadrianus fala is ebben a zónában épült meg, alig valamivel északabbra a Stanegate futásától, a Solway-öböl és a Tyne folyó torkolata között, ahol valamelyest összeszűkül a sziget. Az összegyűlt konzekvenciák és a helyzet változtatlansága³⁷ ellenére Antoninus, majd Septimius Severus újfent

kiterjesztette Róma északi határát a skóciai Lowlands területére, előbbi a „jó császár” sztereotípiát kényszerítő szükségének engedve, utóbbi pedig a személyes dicsvágy mellett azért is, hogy fiai „a római fényűzésből és életmódból elvonva, a fegyelmezett katonaeletben kijózanodjanak”.³⁸ Mindkét akció nyilvánvaló pénzkidobás volt, propagandisztikus célra viszont szerfelett alkalmas.

A sikeres hódítás anatómiájának törvényszerűségei akkor is érvényben maradtak, amikor a római expanziót a birodalmon kívül élő, fejletlen népek érdeke kívánta volna meg. A társadalom és a gazdaság fejlettségi állapotának alacsony színvonalán ugyanis a helyi uralkodó elit együttműködési hajlandósága esetén is értelmetlenné tette bizonyos területek meghódítását. Appianus szemtanúja volt a „nyomorult és hasznavehetetlen barbár népek” követjárásának Antoninus Pius udvarában, akik „kérték, hadd lehessenek alattvalói, de a király (!) visszautasította őket, hiszen semmi haszna nem lett volna belőlük”.³⁹ A barbár népek annexiót követő társadalmi és gazdasági nivellálása, nevelése (*paideia*) és a katonai igazgatás fenntartása valóban vállalhatatlan költségeket rótt volna az államkincstárra, miközben a konszolidáció képes eredményessége a beláthatatlanul távoli jövőbe vezetett. Antoninus reálpolitikushoz méltó döntést hozott, amikor az annexió elvetésével és a *clientela*-viszony fenntartásával a leginkább költségghatékony megoldás mellett döntött. Marcus állítólagos provinciaalapítási törekvése, Marcomannia és Sarmatia létrehozása hasonló okok miatt tűnik egy háborúpárti katonai csoportosulás realitásokat nélkülöző tervének, mint reálpolitikai érvekkel megtámogatott hivatalos elképzelésnek.⁴⁰ A szarmata és szvéb törzsek társadalmi és gazdasági fejlettségi szintje messze elmaradt attól a minimumtól, amely értelmet adhatott volna egy ilyen nagy horderejű változást előidéző program beindításához. A szövetségi viszony fenntartásánál kedvezőbb megoldás továbbra sem kínálkozott, annak ellenére, hogy a birodalom határainak áthelyezése a Kárpátok szorosaihoz és hágóihoz stratégiai szempontból kívánatos lett volna. A Caesar korában még nyitott történelmi lehetőség azonban a Kárpát-medence Krisztus születését követő évtizedekben átalakuló etnikai viszonyai következtében már visszavonhatatlanul megszűnt.⁴¹

Appianus története az expanzió hadrianusi önkorlátozásának okait is megvilágítja: a császár számára minden irányban bezárult a tartós sikerrel kecsegtető terjeszkedés útja. Hadrianus Britanniában szerzett babérokkal olcsó népszerűséget vásárolhatott volna, ehelyett belátta, hogy a fejletlen társadalmak és értéktelen területek nem kínálnak tényleges perspektívát. Nem maradt üdvözítőbb megoldás, mint a kivárás, a szomszédos népek természetes, bár lassú fejlődésébe vetett hit. Elvégre a birodalom örökkévalónak hirdette magát, az *orbis terrarum* egyesítésének pedig nem volt határídeje.

A császárkori expanzió sikere számos faktor függvénye volt. Keleten a kulturális elkötelezettség szabta meg a két egymással szemben álló birodalom számára a kereteket, a nyugati területeken a hódítást megelőző állapotok: a gazdasági fejlettség és társadalmi szervezethez viszonyított szintje, illetve a földrajzi adottságok. A Földközi-tenger partvidékétől távolodva a római közigazgatás és társadalmi struktúra kialakítása, a kulturális asszimiláció egyre több időt vett igénybe, ami az expanzió lassulásához vezetett. Ahol a gazdaság és társadalom fejlettségi szintje már elégtelennek bizonyult az asszimiláció előmozdításához,

az adminisztrációt és a hadsereget kiszolgáló infrastruktúra kiépítéséhez, ott csupán mulékony katonai megszállásról lehet beszélni, amelyből nem szökkenhetett szárba a továbblépés lehetősége.

A defenzívába szorított birodalom

A 3. század közepére a birodalom krízisbe került. Perzsa, frank, alamann, iutung, szvéb csapatok kalandoztak a birodalom belsejében. I. Saphuhr Antiochiáig, a frankok Tarracóig, az alamannok kis híján Rómaig nyomultak előre. Az új hazát kereső gótok a Fekete-tenger felől támadták Kis-Ázsiát. Az eleve kis létszámú és döntően nehézsúlyoságon alapuló, statikus római hadsereg a többfrontos hadviselésre tökéletesen alkalmatlannak bizonyult. Érthető módon, hiszen jó ideje nem honvédelemre, hanem a római hadvezetés által kezdeményezett és gondosan előkészített, kiválasztott célterületek ellen irányuló offenzívára kondicionáltak. A birodalom belsejében fosztogató csapatok állandósuló üldözése revideálta a lineáris csapathelyezés helyességét, és a hadsereg mobilitásának drasztikus növeléséhez, a lovasság szerepének felértékeléséhez vezetett. A Valerianus perzsa fogságba esése (260) után egyeduralkodóvá előlépő Gallienus császár hadügyi reformjainak kibontakozását trónkövetelők sora hátráltatta, a 261. évben csak keleten tizenegy önjelölt császár lépett fel a legitim uralkodóval szemben, nem számítva a több római provinciát uralma alá hajtó palmyrai szakadárállam uralkodóját, Zenobiát.⁴² Nyugaton hasonló helyzet állt elő, a rövid életű uzurpátorok mellett fellépő germaniai helytartó, Postumus megalapította a galliai szakadár császárságot. 260 körül átszakadt a „Vordererlimes”, amelyben Postumus külpolitikájának szerepe még nem teljesen tisztázott.⁴³ Tényszerűen annyi állapítható meg, hogy az Antoninus által kijelölt határvonal összeomlott, és a birodalom számára ezzel elvesztek a Rajna jobb partján fekvő, illetve a Dunától északra, az Iller folyótól nyugatra és az Argentól északra eső területek. Az új, úgynevezett Duna–Iller–Rajna-határvonal véglegesítését hagyományosan Probus császárnak tulajdonítja a kutatás, bár az sem kizárt, hogy erre csak a tetrarchia időszakában került sor.⁴⁴ Akárhogyan is, az új védvonal kiépítését követően a Brigantium–Cambodunum (Cambidanum) közötti rövid meseteres szakasz kivételével a kontinentális Európa birodalmi határa az Északi-tengertől a Fekete-tengerig folyamivá vált, miután Aurelianus még 271-ben feladta Daciát, és a csapatokat az Al-Duna mögé vonta vissza. Aurelianus Dacia elvesztését később a szakadárállamok felszámolásával ellensúlyozta. Mindent egybevetve a Gallienus kori már-már kilátástalan helyzethez képest a lehetséges területi veszteségeket évtizedek erőfeszítésével sikerült minimalizálni.

A Gallienus által megindított és I. Constantinus által lezáró nagy ívű hadügyi reform egyéb változások mellett a határzóna képét is átalakította. Kialakult a mélységben tagolt védelmi rendszer, amelyet legkiválóbban Valeria és Pannonia II, illetve szarmata barbaricum előterük szemléltet: a Duna két partján húzódó erődláncolat túl, a szövetséges szarmata szállásterület körül többszörös földsánc-árok rendszer figyelmeztette a vandál és gót törzseket Róma érdekövezetének határára. A Duna jobb part erődláncolata mögött belső erődök biztosí-

tották az ellátmányt az állandó helyőrséggel rendelkező határ menti csapatok (*riparienses*) és adott esetben a tartományba vezényelt mozgó hadsereg (*comitatenses*) számára. A nagyobb harcászati értéket képviselő, a birodalom belső területeinek erősített városaiban állomásozó *comitatenses* csapatok jelentették az utolsó, ha nem is szó szerinti védvonalat.

A védelmi szempontok felülkerekedésével a határ menti táborok építészete is jelentősen átalakult. A kőfallal, esetenként befelé ugró kaputornyokkal, ritkábban oldal- vagy saroktoronyokkal megerősített, állandó szálláshelynek szánt korai táboroknak alkalmazkodniuk kellett a fenyegető ostromállapothoz. A kőfalak vastagsága ekkortól akár a 4 métert is elérhette. A kapu-, oldal- és saroktoronyok az ostromlók tűz alá vétele érdekében immár előreugrottak az erődfalból, alaprajzuk korszakonként változott.⁴⁵ A korábbi négy kapuból kettőt vagy hármat elfalaztak.

A határok megerősítése I. Valentinianus és Valens alatt, a 367–375 közötti időszakban érte el tetőfokát. Az uralkodó testvérpár külpolitikai kurzusa kilépett a Constantinus-dinasztia szövetségi politikájának medréből, bezárkózásra, a Róma szomszédságában élő barbárok és a birodalmi lakosság közötti gazdasági és jogi kapcsolatok elsorvasztására törekedett. A markáns elhatárolódásra irányuló politika leglátványosabb kifejeződése a határvonal mentén kiépített, minden korábbinál sűrűbb erődláncolat volt. A tartós védelem biztosításához szükségessé vált a régi építmények rendbehozatala, az őrtoronyláncolat sűrítése és nagyobb méretű, komplex feladatok ellátására is alkalmas kiserődök építése a határfolyók birodalmi, olykor barbaricum partjának stratégiai fontosságú pontjain. A Valentinianus-kor a régiek mellé új, központilag meghatározott paraméterek szerint építendő kiserőd típusok bevezetését is hozta. Ilyenek a jól ismert kikötőerődök vagy a kerítőfallal és széles árokkal védett úgynevezett Budakalász-típusú *burgusok*.⁴⁶

A 365 és 378 közötti időszakból több mint száz újonnan épített erőd ismert a teljes birodalom határterületéről, amelyeknek zömét a különféle típusú *burgusok* teszik ki, és a folyamatos feltárásoknak köszönhetően a katonai objektumok száma egyre csak nő. A szűkebben datálható létesítmények azt mutatják, hogy az erősítési program legintenzívebb szakasza a 368 és 372 közötti időszakban zajlott,⁴⁷ Valentinianus haláláig pedig teljesen lezárult.⁴⁸ Az újfajta külpolitikai kurzus elérte kitzűzött célját: elmérgesítette, majd elsorvasztotta a római–germán kapcsolatokat, azonban az erődépítési program monumentalitása dacára sem tudta helyettesíteni a birodalom előterében húzóódó szövetségi ütközőzónát, amelynek tudatos erodálása a hunok közeledtével végzetesnek bizonyult.

Alig fél évvel bátyja halálát követően Valens engedélyezte Fritigernnek, hogy terving (Cassiodorus által később vizigótnak nevezett) népével a fáradságosan kiépített védvonal mögött, Thrákiában telepedjen le.⁴⁹ A római hatóságok által felbőszített, asszimilációra amúgy sem fogékony tervingek az 5. század elején már Itáliát támadták, majd Róma 410. évi kifosztása után benyomultak Dél-Galliába. Talán a rajnai határ végső összeomlása után (406. december 31.) Észak-Galliában kibontakozó függetlenedési törekvések továbbterjedésének megakadályozása miatt, vagy azért, hogy a gótokat kiszorítsa⁵⁰ a Mediterráneumból, Flavius Constantius *magister militum*, a későbbi III. Constantius 418-ban *foedus* keretében letelepítette

10. kép. Gallienus (253–268) mellszobra.
Musei Capitolini, Roma

a tervingeket a Liger (Loire) folyótól délre fekvő Aquitania II provinciában és a szomszédos tartományok, Novempopulania és Narbonensis I határos területein. Utóbbival együtt került barbár uralom alá Tolosa, a leendő gót királyság (kora középkori nevén: Regnum Tolosanum) központja.⁵¹ Bő egy évtizeddel azt követően, hogy a jogi értelemben *foederati* státuszú tervingek Rómával szemben rendszerint ellenségesen fellépő állama létrejött, a rajnai határ átszakadását követően Hispaniáig előrenyomuló és ott szövetségesként letelepített (411) *hasdingi* vandálok és alánok királya, Geiserich népével együtt áthajózott Észak-Afrikába, ahol fegyverrel kikényszerített szerződések révén hazát szerzett (429). Néhány sikertelen felszabadítási kísérletet követően a birodalom területén létrejövő első, szuverén barbár állam *de facto* elismerést nyert (442).⁵² Romulus Augustulus lemondatása (476) és az utolsó nyugati császár, Iulius Nepos halála (480) csupán záróakkordját jelentette annak a Fritigern népének recepciójától számított egy évszázados folyamatnak, amely során a nyugatrómai *imperium* teljes területe barbár utódállamokra hullott szét. A római álla-

miságot még közel ezer éven át fenntartó bizánci birodalmat, végnapjaiban már csak mint az Oszmán Birodalom európai és ázsiai területei közé ékelődő kicsiny enklávé, 1453. május 29-én II. Mehmed szultán számolta fel.

* * *

A történelem minden birodalma az összeomlás pillanatáig örökkévalónak hirdette magát. A hivatalos propaganda Ró-

mában sem vett tudomást a térbeli végtelenség és az időtlenség abszurdításáról. Mire a nyugatrómai birodalom fizikailag megsemmisült, az *imperium sine fine* iuppiteri jóslata a teljes görög-római pantheonnal együtt kikopott a történelemből. Ugyanakkor a birodalom súlyos kulturális öröksége révén, ha virtuális értelemben is, napjainkig továbbél, így a vergiliusi Iuppiter-prófécia időtlenségre tett utalása végső soron mégis igaznak bizonyult.

Jegyzetek

- 1 Vergilius: *Aeneis* I. 279; vö. Ovidius: *Fasti* II. 684.
- 2 Plutarchos: *Moralia* 207D.
- 3 Augustus gyűűire: Plinius: *Naturalis historia* XXXVII. 10; Suetonius: *Augustus* 50; Cassius Dio: *Rhómaiké historia* LI. 3. 6. Vö. Gross 1963, 89–91.
- 4 A folyamatot részletesen ismerteti Williams 2012, 351–361 (Appendix 2).
- 5 Suetonius: *Augustus* 23.
- 6 Tacitus: *Annales* I. 11. 4; vö. Cassius Dio: *Rhómaiké historia* LVI. 33. 5.
- 7 Lehmann 1995, 123–141.
- 8 A szakirodalmi hivatkozásokra lásd Zecchini 2010, 158, 9. jegyzet.
- 9 Whittaker 2000, 297–298.
- 10 Bertrand–Rémy 2000, 255.
- 11 Whittaker 2000, 310.
- 12 Dillemann 1962, 197; Angeli Bertinelli 1976, 3–45; Kennedy 1987, 57–66.
- 13 A *limes* értelmezésére: Isaac 1988, 125–147; Drijvers 2011, 13–29.
- 14 A sajátos térfelfogás a municipális territóriumok felosztásának birodalmi léptékű adaptációja. A városok territóriumának határán (*finis*) belül a kimért és azokat kívülről védő osztatlan földek (*extra clusa*) között még egy adminisztratív jellegű határ is húzódtott. A birodalom határövezetében ez utóbbinak feleltethető meg a katonai demarkációs vonal (*limes*), amely bár a római közigazgatás és jogrend alatt álló területeket fogta közre, sosem nevezték Róma tényleges határának (*finis imperii*). A „külső” határ, a *finis* a közigazgatási és vámhatáron jócskán túlterjedt. A birodalom tényleges kerületét a római diplomácia akciórádiuszának katonai határvonaltól mért távolsága határozta meg.
- 15 Mackensen 1990, 485–497.
- 16 Sommer 1999, 177–178, 191.
- 17 Hodgson 2000, 11–22. Kevésbé kategorikus, de ugyanerre a következtetésre jut Hodgson 2009, 13–15.
- 18 Fulford 2000, 563.
- 19 Schallmayer 2005, 802.
- 20 Visy 2003, 211.
- 21 Talán Domitianus nevéhez kapcsolható az utolsó, Pannonia belsejében állomásozó legio, a XIII Gemina vindobonai áthelyezése is: Mosser 2005, 128–134; Wolff 2000, 203–204.
- 22 Schallmayer 2005, 803. A harcászati jelentőség fölé helyezett gazdasági aspektust vetíti ki különös módon a 4. századi határookra is Arce 2001, 8–9.
- 23 A feliratsorozatra: Kovács 2008, 125–138.
- 24 Schallmayer 2005, 803–804.
- 25 Scriptorum Historiae Augustae: *vita Hadriani* X. 2–11. 1; vö. Cassius Dio: *Rhómaiké historia* LXIX. 9. 1–6.
- 26 Scriptorum Historiae Augustae: *vita Hadriani* 12. 6; Vö. Whittaker 2000, 314; Baatz 2004, 57.
- 27 Whittaker 2000, 299; Hanson 2002, 27.
- 28 A historiográfiára: Herrero Martinez 2006, 55–66.
- 29 Luttwak 1976; elemzi: Whittaker 2004, 28–49.
- 30 Mann 1979, 175–183.
- 31 Összefoglalóan: Whittaker 2000, 311–317; Hanson 2002, 25–34.
- 32 Szabó 2005, 3–9.
- 33 Ammianus Marcellinus: *Res gestae* XXV. 1, 3, 6.
- 34 Strabón: *Geographika* II. 5. 8 (C 116); IV. 5. 3 (C 201).
- 35 Birley 2005, 84, 70. jegyzet.
- 36 Whittaker 2000, 315–316.
- 37 Appianos: *Rhómaiké historia*, Praefatio 5. 18.
- 38 Héródianos: *Tés meta Markon* III. 14. 2 (Kovács P. ford.).
- 39 Appianos: *Rhómaiké historia*, Praefatio 7. 26 (Németh Gy. ford.). Az önkéntes alávetés ebben az esetben annexiót jelent: De Ste. Croix 1981, 511; Kovács 2005, 231.
- 40 Erre legutóbb: Kovács 2005, 228–232.
- 41 Tervezett hadjáratára: Plutarchos: *Caesar* 58, 6–7; Cassius Dio: *Rhómaiké historia* XLIII. 14. 6, XLIII. 21. 2; Ovidius: *Ars amatoria* I. 171.
- 42 Le Bohec 2004, 11.
- 43 Sommer 1999, 191; Mackensen 1999, 201, 9. jegyzet.
- 44 A Probus kori hivatkozás alapjai: Scriptorum Historiae Augustae: *vita Probi* 20. 2; Wagner 1956/1957, 224, no. 30, Taf. 12.30; az értelmezésre: Mackensen 1999, 203–222.
- 45 Tóth 2009, 137–158; vö. Kovács 2001, 141–168.
- 46 Kikötőerődök: Mráv 2009, 51–69; Budakalász típusú *burgusok*: Budai Balogh 2011, 91, 61–62. jegyzet.
- 47 Lenski 2002, 375–379, fig. 22.
- 48 Lenski 2002, 209, 11. jegyzet; 376; 379, 15. jegyzet.
- 49 De Ste. Croix 1981, 514, no. 19(b); Wolfram 1988, 117–131; Lenski 2002, 321–325.
- 50 Burns 1992, 362–373; Scharf 1992, 374–384.
- 51 Wolfram 1988, 172–181.
- 52 Cameron 1993, 37; Liebeschuetz 2003, 55–83.

Bibliográfia

- Angeli Bertinelli, M. G. 1976. „I romani oltre l’Eufrate nel II secolo d.C. (le province di Assiria, di Mesopotamia e di Osroene)”: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II. 9. 1. Berlin – New York, 3–45.
- Arce, J. 2001. „Frontiers of the Late Roman Empire: Perceptions and Realities”: Pohl, W. et al. (szerk.): *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*. Leiden–Boston, 5–13.
- Baatz, D. 2004. „Die überwachte Grenzlinie. Quellen zur Funktion des Obergermanisch-Raetischen Limes”: Schallmayer, E. (szerk.): *Limes imperii Romani. Beiträge zum Fachkolloquium „Weltkulturerbe Limes”, November 2001 in Lich-Arnsburg*. Saalburg-Schriften 6. Bad Homburg, 55–66.
- Bertrand, F. – Rémy, B. 2000. „Legio XII Fulminata”: Le Bohec, Y. – Wolff, C. (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes*

- du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998). Tome I. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines nouv. sér. no. 20. Lyon, 253–257.
- Birley, A. R. 2005. *The Roman Government of Britain*. Oxford.
- Budai Balogh T. 2011. „Az utolsó kísérlet. I. Valentinianus és a birodalom határvédelme”: *Ókor* 10/1, 85–97.
- Burns, V. 1992. „The Visigothic Settlement in Aquitania: Imperial Motives”: *Historia* 41, 362–373.
- Cameron, A. 1993. *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–600*. London.
- Creighton, J. D. – Wilson, R. J. A. (szerk.) 1999. *Roman Germany. Studies in Cultural Interaction*. Journal of Roman Archaeology Suppl. Ser. no. 32. Portsmouth, RI.
- De Ste. Croix, G. E. M. 1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. Ithaca.
- Dillemann, L. 1962. *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents*. Paris.
- Drijvers, J. W. 2011. „The Limits of Empire in the Res Gestae of Ammianus Marcellinus”: Hekster, O. – Kaizer, T. (szerk.): *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*. Leiden, 13–29.
- Fulford, M. 2000. „Britain”: Bowman, A. et al. (szerk.): *The Cambridge Ancient History. Vol. XI. The High Empire, A. D. 70–192*. Cambridge², 559–576.
- Gross, H. W. 1963. „Istinsky, H. U.: Die Siegel des Kaisers Augustus: ein Kapitel zur Geschichte und Symbolik des antiken Herrschersiegels. Baden-Baden, 1962”: *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 215, 84–92.
- Hanson, W. S. 2002. „Why Did the Roman Empire Cease to Expand?": Freeman, Ph. et al. (szerk.): *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (12–14 September 2000)*. Vol. I. British Archaeological Reports, International Series 1084 (I). Oxford, 25–34.
- Herrero Martinez, C. 2006. „Limes Romanus: Modern Historiography about the Roman Frontier”: Klusáková, L. – Ellis, S. G. (szerk.): *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area*. Pisa, 55–66.
- Hodgson, N. 2000. „The Stanegate: a Frontier Rehabilitated”: *Britannia* 31, 11–22.
- Hodgson, N. 2009. „Pre-Hadrianic Military Installations and the Question of the ‘Stanegate Frontier’”: Symonds, M. F. A. – Mason, D. J. P. (szerk.): *Frontiers of Knowledge. A Research Framework for Hadrian's Wall, Part of the Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site. Vol. I.: Resource Assessment*. Durham, 13–15.
- Isaac, B. 1988. „The Meaning of the Terms *limes* and *limitanei*”: *Journal of Roman Studies* 78, 125–147.
- Kennedy, D. L. 1987. „The Garrisoning of Mesopotamia in the Late Antonine and Early Severan Period”: *Antichthon. Journal of the Australian Society for Classical Studies* 21, 57–66.
- Kovács P. 2001. „Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában”: *Antik Tanulmányok* 45, 141–168.
- Kovács P. 2005. *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. Pécs.
- Kovács P. 2008. „Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia”: *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 6, 125–138.
- Le Bohec, Y. 2004. „Les aspects militaires de la crise du IIIe siècle”: Le Bohec, Y. – Wolff, C. (szerk.): *L'Armée Romaine de Dioclétien à Valentinien Ier*. Actes du Congrès de Lyon (12–14 septembre 2002), Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines nouv. sér. no. 26, Lyon, 9–27.
- Lehmann, G. A. 1995. „Das Ende der römischen Herrschaft über das »westelbische« Germanien: Von der Varus-Katastrophe zur Abberufung des Germanicus Caesar 16/7 n. Chr.”: Wiegels, R. – Woessler, W. (szerk.): *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn, 123–141.
- Lenski, N. 2002. *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century AD*. Berkeley.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 2003. „Gens into regnum: the Vandals”: Goetz, H-W. et al. (szerk.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. The Transformation of the Roman World 13. Leiden–Boston, 55–83.
- Luttwak, E. N. 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire*. Baltimore–London.
- Mackensen, M. 1990. „Frühkaiserzeitliche Kleinkastelle bei Nersingen und Burlafingen an der oberen Donau”: Vetter, H. – Kandler, M. (szerk.): *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. Der Römische Limes in Österreich Heft 36/1. Wien, 485–497.
- Mackensen, M. 1999. „Late Roman Fortifications and Building Programmes in the Province of Raetia: the Evidence of Recent Excavations and Some New Reflections”: Creighton–Wilson 1999, 199–244.
- Mann, J. C. 1979. „Power, Force and the Frontiers of the Empire”: *Journal of Roman Studies* 69, 175–183.
- Mosser, M. 2005. „Die römischen Truppen in Vindobona”: *Fundort Wien* 8, 126–153.
- Mráv Zs. 2009. „A Valeria ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keltezéséhez”: Gaál A. (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd, 51–69.
- Schallmayer, E. 2005. „Zur Frage der Palisade am Obergermanisch-Raetischen Limes im 3. Jahrhundert n. Chr.”: Visy Zs. (szerk.): *LIMES XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs, 801–813.
- Scharf, R. 1992. „Der spanische Kaiser Maximus und die Ansiedlung der Westgoten in Aquitanien”: *Historia* 41, 374–384.
- Sommer, C. S. 1999. „From Conquered Territory to Roman Province: Recent Discoveries and Debate on the Roman Occupation of SW Germany”: Creighton–Wilson 1999, 161–198.
- Szabó, M. 2005. „A kelták városai”: *Ókor* 4/4, 3–9.
- Tóth E. 2009. „A dunántúli késő római katonai építkezésekről”: Tóth E.: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár, 137–158.
- Visy Zs. 2003. „Erődítmények”: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 209–213.
- Wagner, F. 1956/1957. „Neue Inschriften aus Raetien”: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 37/38, 215–264.
- Whittaker, C. R. 2000. „Frontiers”: Bowman, A. et al. (szerk.): *The Cambridge Ancient History. Vol. XI. The High Empire, A. D. 70–192*. Cambridge², 293–319.
- Whittaker, C. R. 2004. „Grand Strategy or just a Grand Debate?": Whittaker, C. R.: *Rome and Its Frontiers: the Dynamics of Empire*. London, 28–49.
- Williams, T. B. 2012. *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering*. Supplements to Novum Testamentum 145. Leiden.
- Wolff, Ch. 2000. „La legio XIII Gemina au Ier siècle”: Le Bohec, Y. – Wolff, C. (szerk.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tome I*. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines nouv. sér. no. 20. Lyon, 203–204.
- Wolfram, H. 1988. *History of the Goths*. Berkeley – Los Angeles.
- Zecchini, G. 2010. „Il ruolo dei soldati nella mancata conquista della Germania”: *Hormos. Ricerche di Storia Antica* n. s. 2, 157–163.